

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Irodalomtudományi Doktori Program
Iskolavezető: Prof. dr. P. Müller Péter Dsc

Mohácsi Balázs

**Formanyelvi és poétikai tendenciák Kassák Lajos költészetében
1909–1921 között**

Tézisfüzet

Témavezető:
Dr. habil. Mekis D. János
(PTE BTK)

Pécs, 2020

Tartalom

A disszertáció kiindulópontjai, célkitűzései

A disszertáció felépítése

Összegzés

Balázs Imre József opponensi véleménye

Kálmán C. György opponensi véleménye

Válasz az opponensi véleményekre

Szakmai önéletrajz

Publikációs jegyzék

A disszertáció kiindulópontjai, célkitűzései

Disszertációm egy alap kutatás első része. Ez a kutatás hangsúlyosan poétikai, formanyelvi fókusszal igyekszik állításokat tenni Kassák Lajos költészetéről – azzal a hátsó szándékkal, hogy ezáltal egyúttal olyan állításokat tegyen, amelyek alkalomadtán az általában vett magyar avantgárdra is aktualizálhatók. Bár magam is roppant fontosnak tartom az elmúlt évtizedek irodalomtörténeti vállalkozását, mellyel többszereplőssé kívánják tenni a magyar avantgárd történetét,¹ a Kassák-életmű nagy, kontinuos kiterjedése, ugyanakkor ennek a hatalmas életműnek kevésbé vizsgált korszakai, arra indítottak, hogy megmaradjak ennél az egy költészetnél.²

Talán nem minden tanulság nélkül való, ezért röviden felvázolom, miként jutottam ehhez a témához. Kortárs irodalomtörténet-írásunk változatos formákban megjelenő előfeltevése, hogy a történeti avantgárd csak kevésbé („búvópatakszerűen”) hatott a 20. század második felének lírájára.³ S hogyha hatott is, az avantgárdnál akkor is jóval hangsúlyosabb hagyományelem a *Nyugat* modernsége. Eredetileg ezt kívántam felülvizsgálni. Mert bár magam is hasonló – a köz- és a felsőoktatás által preformált – képpel bírtam, egyre-egyre több, a „*Nyugat*-narratívába” beillesztett alkotóról derült ki számomra, hogy indulásukkor kötődtek az avantgárdhoz, sőt, Kassák köréhez tartoztak. Kifejezett példaként Illyés Gyulára, Vas Istvánra, Zelk Zoltánra gondolok, de József Attila közeledési kísérlete, Radnóti (legegyértelműbben az Apollinaire-fordításban megnyilvánuló) kötődése, illetve a fiatalabb generációból például Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs Kassák-élménye is említésre és figyelemre méltó. (És a névsor bőven folytatható lenne.)

Kifejezetten izgatott, miként zajlott Vas István esetében a találkozás az avantgárddal, majd az eltávolodás. *Nehéz szerelem* című memoárjában részletesen ír Kassákról, aki mestere volt a '20-as évek végén, s aki az első Vas-írásokat közölte a *Dokumentum*, illetve a *Munka*

---

¹ Lásd például: Balázs Imre József, Derék Pál, Kappanyos András, Kálmán C. György, Seregi Tamás, Szolláth Dávid munkásságát. Illetve: KÁLMÁN C. György – KAPPANYOS András: *Avant-Garde Studies in the Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences – Past, Present and Future*, in: DOBÓ Gábor – SZEREDI Merse Pál (eds.): *Local Contexts / International Networks. Avant-Garde Journals in East-Central Europe*, PIM-Kassák Múzeum, Budapest, 2018, 183–187.

² Vö.: „A háború-utáni költők közül egyedül Kassákkal foglalkozom bővebben. Nehogy azonban azt higgye valaki, hogy közte és a többi fiatal költő értéke közt akkorának tartom a különbséget, mint amekkora e portré terjedelme és a később következő szűkszavú jellemzések közt van. Kassák tanulmányozása ígerte azonban a legtöbb tanulságot, mert senki annyi új törekvést oly mohón és oly következetesen végig nem csinált, mint ő.” KOMLÓS Aladár: *Az új magyar líra*, Pantheon Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Bp., 1926.

³ Lásd például: „líránkban nem tudott gyökeret verni az az avantgarde szellemiség, amelyik következetesen igyekezett lerombolni az irodalom szentélyeit” (KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*, Balassi, Bp., 1994, 113.), amit aztán Szegedy-Maszák Mihály is helyeslőleg idéz (SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Megértés, fordítás, kánon*, Kalligram, Pozsony, 2008, 169.).

folyóiratokban. És persze megírja az ideológiai, költészeti-poétikai és a személyes távolodást is. Ha megnézzük Vas összegyűjtött verseit, a Kassák lapjaiban közölt korai írások nem szerepelnek az első, *Őszi rombolás* című kötetben, de még csak függelékben sem. Egyetlen igazán explicit nyoma a Kassák-viszonynak ugyanakkor az első vers: *Egy erős férfihöz*, amely búcsú az egykori mestertől. Vas memoárjából tudjuk, hogy a '30-as évek elején két meghatározó olvasmányélménye Illyés Gyula *Nehéz föld* című kötete volt, illetve Catullus időmértékes versei (melyekben nem ismerte fel ugyan a szabályos sorfajt, de megérezte a hexameterek daktilikus lüktetését). Vast tehát, annak ellenére, hogy a szó minden értelmében urbánus volt, megérintette és addigi kerékvágásából kizökkentette a népies irodalom (jóllehet, annak mérsékeltebb, ha úgy tetszik európai, illyési vonulata). E ponton az is izgalmassá vált, hogy Kassák vajon miként viszonyult a '30-as éveket jellemző népi–urbánus vitához. (Mivel az életmű e korszakával a disszertáció már nem foglalkozik, így dióhéjban előrebocsátom: Kassák a vitába tulajdonképpen nem szállt be, habár több írásában céloz a helyzetre, ugyanakkor a saját verseiben megszorodnak a rurális témák, a vidéki zsánerképek, lényegében a parasztságot is bevonja a munkásság rendjébe.)

Nagyjából ezen a ponton járhattam 2016-ban, amikor az év őszén egy ösztöndíj jóvoltából Bécsben töltöttem egy hónapot, s így alkalmam nyílt Deréky Pállal és Kókai Károllyal konzultálni. A velük folytatott beszélgetések során vált világossá, amit a szekunder olvasmányok során csak homályosan éreztem: az addigi mozgalomtörténeti, folyóirattörténeti fókuszú kutatások után-mellett szükséges lenne egy átfogó igényű poétikai alapkutatás. Nemcsak arról van szó, hogy anélkül az eredeti kérdésfelvetéseimre sem lehet kimerítően válaszolni, hanem arról is, hogy a Kassák-, illetve az avantgárd-szakirodalomban is hiánycikk a poétikai elemzés. Sőt, egyes szövegek bizonyos momentumáiból arra is lehet következtetni, hogy a dolgozat írója mennyire ismeri a Kassák-életművet: azok a szövegek, amelyek az avantgárd kánonromboló, illetve a „jött-lett” „töréses fejlődés” elvéből indítják gondolatmenetüket, aligha ismerik a korai, függelékben közölt *Nyugat*-epigon verseket, s figyelmen kívül hagyják az *Eposz Wagner maszkjában* és a *Hirdetőoszloppal* kötetek „átmeneti”, eklektikus versnyelvének bizonyos momentumait is, amelyek nyomán a Kassák-líra a hittnél szervezettebb fejleményként tűnik fel a magyar költészettörténetben. Az is figyelmeztető jel, amikor az olyan kanonikus, sokat citált darabokon kívül, mint a *Brrr... bum...*, a *Mesteremberek*, az *Örömhöz*, nem nagyon élnek más példával a tanulmányok. Beszédes a már-már túlelemzett lírai főmű, *A ló meghal a madarak kirepülnek* esete is – e versről jóformán nem lehet újat mondani, legfeljebb némelykor lábjegyzeteket fűzni hozzá, amiképp magam is igyekszem eljárni a disszertáció bizonyos pontjain. Ezzel szemben nagyon

kevés számozott költemény rendelkezik olyan elemzéssel, amely szoros szövegolvasással végigmegy egy-egy versen, és nem csak kiragadja belőle az elmélet alátámasztásához szükséges számtalanszor idézett részletet. Idővel meggyőződésemmé vált, hogy az átfogó verselemzések csekély száma éppúgy okolható az avantgárd szövegek kanonizátlansága miatt, mint a 20. század különféle kultúr- és oktatáspolitikái.

A disszertáció felépítése

A dolgozat beosztása két elvet követ: az egyik a lírai életmű kötetenként haladó lineáris olvasása, a másik a költői oeuvre egy lehetséges korszakoló olvasata, ennek nyomán a vizsgált időszakból a korai eklekticizmus, a korai avantgárd és az érett (vagy Derék Pál fogalmával: elvont) avantgárd korszakait különítem el. Ebből csupán a harmadik, világirodalmi transferekkel foglalkozó fejezet lóg ki, amelyről lejjebb bővebben szólok.

Az első fejezet Kassák korai, 1915 előtti eklektikusnak mondható költészetével foglalkozik mindenekelőtt poétikai, hagyománytörténeti és verstani szempontok alapján. Így például számba veszi azokat a költői életműveket, amelyek meghatározták Kassák indulását. A fejezetben egyfelől amellet, hogy egyértelmű kapcsolódási pontokat villantok fel többek között a Petőfi-, az Ady-, a Babits-, a Kosztolányi-életművekhez, a recepcióban igen nagyvonalúan kezelt Berzsenyi-hatás vizsgálatára is hangsúlyt helyezek. A Berzsenyi-, valamint Füst-párhuzamokkal pedig azt a közkeletű véleményt igyekszem, ha nem is megcáfolni, de árnyalni, miszerint Kassák teljesen képzetlen volt a verstanban. Ezen kívül az *Összegyűjtött versek* függelékében közölt írások közül néhányat megmutatva azt igyekszem demonstrálni, hogy akár tematikailag, akár – egy-egy költői kép erejéig – formanyelvileg már a '10-es évek eleji versekben megjelennek olyan jellegzetes, bár még nem kiforrott versmozzanatok, amelyekben már az avantgárd Kassákot pillanthatjuk meg.

A második fejezet a legterjedelmesebb, valójában egy triptichon: az 1915-ös *Eposz Wagner maszkjában*, az 1919-es *Hirdetőoszloppal*, valamint az 1920-as *Máglyák énekelnek* köteteket vizsgálja. Módszerem, mint mindenkor, a szoros szövegolvasás. Az *Eposz...* verseinek kapcsán a korai eklektika, illetve az izmusok irányzati poétikáinak keveredése áll a fókuszban. A *Hirdetőoszloppal* kötetrel foglalkozó alfejezet a különféle típusversek elkülönítésével és elemzésével azt igyekszik bemutatni, Kassák miként hozza létre angazsált költészetét. A *Máglyák énekelnekről* szóló rész pedig recepcióesztétikai elemzésből indulva végül a Kassák-líra dadaizálódásának kezdeteit tárja fel. Mindeközben nyomon követhető, miként alakul ki és szilárdul meg Kassák költői eszköztára, s igyekszem mindezt költészettörténeti és -elméleti keretezésben láttatni. Az elemzések háttérben annak az

izmuspluralizmusnak a gondolata áll, amelyet Kassák programba is foglalt. Ezzel nemcsak Seregi Tamás alapvető tanulmányára támaszkodom,⁴ de szembemegyek azzal a szakirodalomban többeknél megtalálható szólammal, amely amiatt kárhoztatja a Kassák-életművet, illetve a magyar avantgárdot, amiért nem (vagy csak ritka esetekben) volt képes „tisztá” irányzati poétikájú költeményeket létrehozni. Nem tartom hibának, hogy a magyar avantgárd „nem volt képes” (pontosabban nem akarta) elérni a futurizmus vagy a dadaizmus – a formanyelvileg két legradikálisabb irányzat – „csúcsait”, sőt éppen ebben látom az egyediséget.

A harmadik fejezet a világirodalmi transzferekkel foglalkozik: kapcsolattörténeti, fordításpoétikai, illetve -kritikai vizsgálatokat tartalmaz. Az eredeti koncepciónak nem volt része, jóformán váratlanul készült el 2018 nyarán az addig felgyűlt, a dolgozat egyéb pontjain fel nem használt jegyzetekből. Ismert és kevésbé ismert angol, német, francia példákat szemlél, rövid kitekintéssel olasz, orosz, jugoszláv és csehszlovák kapcsolódásokra is. A vizsgált példák nagyjából az 1915 és 1925 közötti időszakból kerülnek ki, ami ugyan megbontja kissé a disszertáció lineáris felépítését, ám e példák utólag vagy árnyalják a második fejezet premisszájaul szolgáló kassáki izmuspluralizmust, vagy világirodalmi kontextusba helyezik azt a költészetnyelvi átalakulást, amely a bécsi korszak idején (vagyis a *Máglyák énekelnek* harmadik részében, a számozott költemények periódusában, illetve *A ló meghal a madarak kirepülnek* című lírai főműben) történt. Ha és amennyiben a verselemzések Kassák költészetének érdemeit, eredményeit hivatottak bemutatni, akkor a harmadik fejezet esettanulmányai a pusztaszabolcsi (vagy rákosrendezői) vasútállomás működését.⁵

A negyedik fejezet az 1921-es *Világanyám* kötetet elemzi. Áttekinti a *Hirdetőoszloppal* kötetből kimaradt, ám poétikájuk szerint oda tartozó írásokat, valamint a számozott költemények százverses periódusának első tizennyolc darabját. A fejezetben két célkitűzésem volt: egyrészt a '20-as évek elején megváltozó jelhasználát vizsgálata, másrészt több számozott költemény – lehetőségekhez mért – szoros szövegolvasatának elkészítése.

A dolgozat ezzel a lírai főmű, *A ló meghal...* előtt ér véget. Ennek a nyilvánvaló terjedelmi korlátokon túl az is oka, hogy Kassák hosszúverse rendkívüli mértékben elemzett. Sem a mű roppant méretű recepciójának áttekintésére nem vállalkozhattam, sem pedig arra, hogy konzisztens értelmezését adjam. Azok az észrevételek, amelyekkel a magnum opus értelmezéséhez hozzájárulhatnak, szerepelnek az életmű korábbi darabjait vizsgáló

---

⁴ SEREGI Tamás: Irányzati poétikák együttélése Kassák költészetében, in: KABDEBÓ Lóránt et al. (szerk.): *Tanulmányok Kassák Lajosról*, Anonymus, Bp., 2000, 173–183.

⁵ Lásd ehhez Kálmán C. György hasonlatát: Kassák Lajos mint Pusztaszabolcs. KÁLMÁN C. György: *Élharcok és arcélek. A korai magyar avantgárd költészet és a kánon*, Balassi, Bp., 2008, 17–18.

fejezetekben. Így például számos ponton jeleztem, tematikusan vagy motivikusan mely versek előlegezik Kassák főművét (pl. csavargás-tematikájukkal, ló- és madármotívumokkal). Továbbá a világirodalmi vizsgálatoknál javaslatot tettem arra, hogy az olyan spekulatív megközelítések helyett, melyek bizonyos kortársi avantgárd hosszúversek (Blaise Cendrars: *A transzszibériai expressz és a franciaországi kis Johanna prózája*; Guillaume Apollinaire: *Égőv*; Yvan Goll: *Párizs ég*; T. S. Eliot: *Átokföldje*) ismeretét találgatják, tanulságosabb lehet olyan rövidebb Cendrars- vagy Huelsenbeck-versekhez fordulni (például a „halandza” betéteket vizsgálva), amelyeket Kassák és köre bizonyosan recipiált, ugyanis fordításban szerepelnek a *MA* oldalain.

Összegzés

Bár a disszertáció terjedelmes, választott témájának – Kassák mintegy hatvanévnyi lírai életművének – csupán harmadát tekinti át. Ám azt remélhetőleg meggyőző alaposággal.

Az első fejezet verstani és hagyománytörténeti elemzései, bízom benne, az eddigieknél – különösen a Berzsenyi-hatás tekintetében – élesebben láttatják a Kassák-líra genealógiáját. Reményeim szerint a második fejezet szövegközeli értelmezései világosan mutatják be Kassák költői eszköztárának – az átsajátított adyzmusoknak, az alliterációknak, a mozzanatos igéknek, az igeképzéseknek, a lexikai-grammatikai licenciáknak, a futurizmus, az expresszionizmus, a dadaizmus formanyelvi rekvizitumainak – a működését, s talán felvillantják a kanonikus darabokon túl is néhány költemény, illetve a kötetkompozíciók érdemeit. A harmadik fejezet nem csupán egy nemzetközi hálózat részeként láttatja Kassák körét (lásd például a hangsúlyos németes, az expresszionizmus irányába történő tájékozódást, az emigráns amerikai *Broom* és *Secession* lapokkal, illetve a jugoszláv *Zenittel* fenntartott kapcsolatot), hanem a kör belső (munka)viszonyaira is érdekes fényt vet (lásd például Reiter Róbert, Kahána Mózes, Gáspár Endre esetét), valamint határozott javaslatot tesz arra, mely költészetekben keressük a '20-as évek Kassák-költészetének párhuzamait-előképeit (Cendrars, Huelsenbeck, Schwitters). A negyedik fejezet láthatóvá teszi a '20-as évek gondolati-ideológiai, illetve költészetnyelvi-jelhasználati átalakulását, azt, ahogyan – egyszerűsítően fogalmazva – az ideológiai nevelésről az etikaira, illetve a lexikáról a logikára, a tematikai szimultaneitásról a szemantikai szimultaneitásra helyeződik a hangsúly.

Opponensi vélemény Mohácsi Balázs

Formanyelvi és poétikai tendenciák Kassák Lajos költészetében 1909–1921 között című dolgozatáról

Mohácsi Balázs értekezése a Kassák-kutatások újabb hullámához kapcsolódva kínál új szempontokat a Kassák-életmű újraértéséhez. Mohácsival közel egyidőben előbb Dobó Gábor 2018-ban megvédett dolgozata nyitott új perspektívákat különösen a Dokumentum-korszak Kassákjának jellemzéséhez, de az olasz futurizmus magyarországi jelenlétének vizsgálata is fontos eleme volt Dobó kutatásainak. Suhajda Péter Kassák-értelmezései elsősorban a deszemiotizáció fogalmának a tautológia alakzata felőli újragondolásával bizonyultak innovatívnak, de a Debreceni Egyetem doktorandusa részletesen vizsgálta Kassák hagyományhoz fűződő viszonyát (különösen a Petőfi- és Ady-szálon), illetve részletes elemzést közölt az *Éposz Wagner maszkjában* című Kassák-kötetről is az Alföld 2005. júniusi lapszámában. Mindezt azért is fontosnak tartom megjegyezni, mert noha e kutatógeneráció értekezéseinek és a belőlük publikált résztanulmányoknak az eredményei erősíthetnék egymást, Mohácsi Balázs dolgozatában Dobó Gábor futurizmus-kutatásai egyáltalán nem válnak hivatkozás tárgyává, és Suhajda Péter munkáiból is csupán egyik, a deszemiotizációval kapcsolatos publikáció jelenik meg a hivatkozásjegyzékben, miközben az *Éposz Wagner maszkjában*-értelmezés (Suhajda Péter: *Az avantgárd tradíciót csonkító dinamizmusa*, Alföld 2005/6), vagy az Adyval kapcsolatos megállapítások (Suhajda Péter: *Az Adyt értelmező Kassák*, Opus 2018/54) szépen illeszkedhetnének az értekezés gondolatmenetéhez. Az értekezés majdani, kötetbeli publikálásakor mindenképpen érdemes lesz számot vetni a Kassák-kutatásnak ezekkel a friss fejleményeivel is.

Mindezt annak az észrevételnek az alátámasztására bocsátottam előre, miszerint Mohácsi Balázs a Kassák-kutatás új eredményeivel egyidőben, de elsősorban mégis az előző kutatógeneráció eredményeivel párbeszédbe lépve jelöli ki saját kutatásának irányát. A legfontosabb, továbbgondolandó viszonyítási pontok a dolgozatban Deréky Pál, Aczél Géza, Kappanyos András, illetve a Kassák-újraolvasó kötet tanulmányírói lesznek.

A dolgozat egyik, fontos tétje az, hogy a Nyugat és az avantgárd irodalmát szorosabb összefüggésben láttassa, mint ahogy az a korabeli polémiák vagy az utóélet nagy általánosságban jellemzik. Ennek a gondolatnak az alátámasztására a korai Kassák-művek fontossága, amelyeket gyakran az Ady-epigonizmus címkéjével szokás rövidre zártan tárgyalni, megnövekszik. Mohácsi Balázs a korai Kassák-líra szövegeit a költészettörténeti előzményekhez való reflektált, tudatos és programszerű kapcsolódás jegyében értelmezi –

ebben a megközelítésben pedig „eklektikus” jellegük kevésbé tűnik problematikusnak. Kétségtelen, hogy poétikai-szemléleti értelemben – ahogy erre már korábbi kutatások is rámutattak – kevésbé radikális a törés a magyar esztétizmus és az izmusokat integráltan befogadó magyar avantgárd között, mint ahogy a Babits–Kassák viták vagy más személyes ellentétek sugallják. Kulcsár Szabó Ernő a szemléleti folytonosságokat teoretikus, kritikai dimenzióban tárgyalja emlékezetes Kassák-tanulmányában, de empirikusabb belátásokat követve is észrevehető, hogy a tízes-húszas években a klasszikus modernségnek és az avantgárdnak számos ötvözete jött létre a fiatalabb és idősebb nyugatosok, a Magyar Írás-szerzők vagy a határon túli szabadversírók körében, ahogy a Mohácsi Balázs által említett példák (Vas István, Zelk Zoltán, Radnóti Miklós stb.) is relevánsak ebből a szempontból. Logikus lépés egy ilyen tézis alátámasztására, hogy az értekezés szerzője elsősorban a szövegek szoros olvasását illetve a poétikai megközelítést tartja fontosnak. A dolgozat lényegében a korai Kassák-költészet kronologikus olvasását tekinti fő feladatának a vizsgálendő hipotézis távlatában, illetve egy kitérőt is tesz a húszas évek kontextusára összpontosítva a Kassák-életmű világirodalmi értelmezhetősége, interkulturális transzfereinek vizsgálhatósága összefüggésében.

Észrevehető, hogy a Kassák-poétika minél pontosabb körülírása érdekében az értekezés voltaképpen homogenizálni kénytelen azt, amitől az árnyaltan bemutatott Kassák-poétika eltér: a „nyugatos” poétikát, amelyet leginkább jelzőhasználat és formakezelése alapján ír le. Míg ebben a tekintetben a dolgozat szükségszerűen leegyszerűsítő lesz, a választott stratégia képes feltárni a Kassák-költészet sokrétű kapcsolódási irányait, és meggyőzően alátámasztani azt, hogy az avantgárd nem szükségszerűen mindennemű hagyomány elvetéseként, sokkal inkább egy saját hagyomány megkonstruálójaként értelmezhető.

A dolgozat kiindulópontját és alaptézisét elfogadhatónak és fontosnak tartva, egyetértve a kutatási irány kijelölésével, az alábbiakban néhány kritikai észrevételt fogalmazok meg, amelyek megfontolásával talán még inkább meggyőzővé formálható távlatilag a dolgozat gondolatmenete.

1. Mohácsi Balázs dolgozata alapvetően a magyar avantgárd-szakirodalomra támaszkodik. Ezt részben indokolja is az, hogy a magyar avantgárd szerzők tudatosan nem törekedtek az egyes izmusok vegytiszta befogadására, azok poétikai másolására, hanem leginkább – Kassákot is beleértve – szintetikus formában recipiálták őket. Következésképpen fontos, hogy a magyar értelmezőknek ezeket a szintézisjellegre vonatkozó belátásait figyelembe vegye, kövesse az értelmezés. Néhol mégis zavaró, hogy bizonyos fogalmakat,

leírásokat nem vezet az értekezés vissza a forrásukig. A 80. oldal fontos, spekulatív gondolatmenete például a szerves–szervetlen műalkotás fogalompárját tárgyalja, hivatkozva Deréky Pál művére, *A vasbetontorony költőire*, de nem követi vissza a szervetlenség-fogalmat (legalább) Peter Bürgerig, noha úgy vélem, Bürger észrevételei a fogalompárral kapcsolatban tisztáznák némelyik dilemmát, amelyik magyar kontextusban felmerül. Hasonlóan jár el Mohácsi a 101–103. oldalakon, ahol a dadaizmus jellemzőit kizárólag Kappanyos András értelmezése felől tárgyalja. Az, hogy a dadaizmus poétikai-morfológiai leírása problematikus, a nemzetközi dada-szakirodalomnak egyébként elterjedt megállapítása, ebben tehát Kappanyos leírása összhangban van a kortárs értelmezésekkel. Az egyes művészek jellemzése kapcsán ugyanakkor érdemes lenne összevetni más szakmunkákkal is azt, ami elhangzik – például Kappanyosnál oppozícióba kerül egymással a dadától a szürrealizmus felé haladó Max Ernst és Hans Arp, akit Kappanyos inkább konstruktivistaként jellemez, noha Arp maga is számos későbbi szürrealista projekt részese, hiszen önmagában az absztrakció korántsem volt inkompatibilis a szürrealizmussal – mint ezt az irányzat történeti meggyőzően kimutatják, Arp-nak fontos szerepet szánva bennük.

2. Hasonlóan problematikus, amikor az értekezés a magyar kontextuson belül sem keresi vissza egyes terminusok használatát, eredeti kontextusát. A 71. oldalon az értekezés például Aczél Gézának tulajdonítja a „hirdető óda” kassáki műfajának megnevezését-elkülönítését, noha a szókapcsolat már Radnóti Miklós 1939-es Kassák-cikkében is előfordul, részletes jellemzés kíséretében.

Az értekezés e típusproblémájának kiküszöbölését egy erőteljesebb filológiai igény illetve a nemzetközi szakirodalmi kontextus átfogóbb, kevésbé ötletszerű érvényesítése révén látom megoldhatónak. Azt gondolom, egyetértve a dolgozat bevezetőjében említett véleménnyel, hogy „mozgalomtörténeti, folyóirattörténeti fókuszú kutatások után-mellett szükséges lenne egy átfogó igényű poétikai alapkutatás” (4.), de ha ez valóban az alapkutatás igényével készül el, akkor a nemzetközi poétikai leírások eredményeinek figyelembe vételével kell megszületnie, hiszen különben ugyanazokba a terminológiai zsákutcákba vezethet, amelyek egyazon magyar avantgárd szövegeket minősítették az idők folyamán hol expresszionistának, hol dadaistának, hol konstruktivistának, hol szürrealistának. Mohácsi Balázs értekezésének nagy érdeme ebből a szempontból a korai Kassák-költészet fontos jelenségeinek tipizálása, a visszatérő jellegzetességek beazonosítása és ezeknek más alkotók munkáival történő összekapcsolása. A tágabb szakirodalmi kontextus bevonása nélkül azonban ezek az empirikus észrevételek inkább intuitívok maradnak, mintsem terminológiailag is visszaigazolhatóak.

3. Amennyiben a versek szoros olvasása a tét, amely ráadásul nyitott a többes jelentések irányában is, fontos, hogy az értelmezés számot vessen a kontextusba egyébként illeszkedő, kínálkozó jelentésekkel. Érzésem szerint amikor a disszertáció kiemelt jelentőséget tulajdonít annak a dolgozat során többször is idézett Kassák-képnek, amelyben „az asszonyok riadt, fekete arcáról is / ma lekönnyezett a lárva”, akkor figyelmen kívül, de legalábbis említetlenül hagy egy meglehetősen evidens megfejtést. Mohácsi értelmezése ugyanis így hangzik: „A sírás, pontosabban a könnyek patakja csúszó-mászó lárvaként metaforizálódik, ez pedig a szöveghelyet számos képzettel tágítja: a lárva mint utálatosság, de akár mint valami állati, ösztönös is értelmezhetővé válik. S innen tekintve a »lekönnyezés« sem egyszerűen a könnyek csorgását jelenti, látnunk kell benne a gyűrűsmozgással araszoló lassúságot, s akár azt is, ahogyan egy ilyen lárva valaminek a széléhez ér és onnan lepottyan.” (34.) Ha azonban figyelembe vesszük a lárva elterjedt, értelmező szótárban is rögzített jelentését – (átvitt értelemben, régies) *Álarc.* –, akkor a Kassák-kép inkább azt mondja, hogy a könnyek által leázik az álarc, és igazi valójában mutatkozik meg az addig elfedett arc – és ez egyébként nagyon is illeszkedne a vers jelentésébe. Hasonló túlértelmezésnek tűnik számomra a „bomoltak a boltban” szókapcsolat értelmezése (38.), vagy annak feltételezése, miszerint a „funerál” igét „valószínűleg a latin *funus* vagy *funeris* alapszóból képezi Kassák” – hiszen a *funeráliák* szóalak például (nyilván a latin eredet megadásával) önmagában is szerepel az *Idegen szavak szótárában*. Érdekesnek tűnik a Kassák-féle *Zöld szőnyegén gubóztam...* című vers és *A fekete zongora* összeolvasása, de ebben az esetben is túlértelmezésnek tűnik a hatás-jellegű intertextuális kapcsolat tételezése, különösen ha olyan egyértelműbb megidézésekkel vetem össze, mint Szabó Lőrinc későbbi *Tücsökzenéje*: „Istállóságú / s félig, mint a romlott tej, savanyú / volt a környékük. "Parancsnokuk a / vak mester s a fekete zongora" / - mesélték fiúk, a nagyobbak - "és / ha az rákezd, előbb az egész / szalon, együtt, részegen..."” Ettől függetlenül a motivikus összefüggések kimutatását inspiratívnak gondolom a Kassák-versnél is.

4. Szerkezeti probléma az értekezésben, bár nem kifejezetten gyakori, hogy bizonyos gondolatok, tézisek ismétlődnek, akárcsak némely Kassák-szövegrészek elemzése. A 22. és a 24. oldalon például egyaránt megjelenik az a mottó, amelyet Kassák többször is kötetei élére illesztett, a két idézet viszont a két utolsó sort tekintve eltér egymástól. Ez felveti azt az általánosabb filológiai kérdést is, hogy melyik Kassák-szövegtörzs alapján készüljön az elemzés. Ismert, hogy Kassák az idők folyamán átírta némelyik szövegét – az értekezés ezzel kapcsolatban általánosságban azt jegyzi meg, hogy a KLÖV szövegváltozatait követi, ezt a döntést azonban nem indokolja kifejtett szakmai érvekkel, és nem törekszik arra sem, hogy az

esetleges szövegbeli eltéréseket elemzés tárgyává tegye. Egy határozott, explicitté tett döntés segíthetne abban, hogy a dolgozat következetes legyen ebben a tekintetben.

Általánosságban véve fontos még megállapítani, hogy Mohácsi Balázs értekezése empatikusan, megengedően viszonyul a korai magyar expresszionizmus szóteremtései, igeképzései iránt, a nyelv dinamizálásának tudatos törekvését látva bennük, értéksemlegesén, a magyar nyelv azelőtt (és azóta) meg nem valósított lehetőségeit azonosítva általuk. Hatástörténeti perspektívából nézve egyébként megállapítható, hogy a korai magyar avantgárdnak ezek a leleményei folytatódtak legkevésbé a magyar költészet további történetében. Ezek a kassáki típusú szólelemények viszont a disszertáció nyelvébe is átszivárognak, számomra ez a témával való azonosulás alapvető jeleként funkcionál (pl.: „képességtelenség” – 30, 59; „az értelmetlenséget szövegezi” – 108, stb., a „szövegezi” szóalak hatszor fordul elő).

Kifejezetten izgalmasnak találtam a dolgozatnak azt a részét, amelyet a bevezető részleges kitérőként említ – a Kassák-költészet kulturális transzferekben való részvételét és ezekhez való viszonyát, amint a MA fordításaiból és egyéb szövegtípusokból kikövetkeztethető. Úgy gondolom, ennek a résznek kiemelten fontos a jelenléte abból a szempontból, hogy a poétikai jellegű megállapítások valóban nemzetközi kontextusban fogalmazódhassanak meg, és az értekezés könyvváltozatában a poétikai olvasat még határozottabb terminológiai háttérrel kaphasson. Mohácsi Balázs izgalmas Kassák-szöveghelyekre irányítja rá figyelmünket értekezésekben, új típusú összefüggéseket állapít meg, de számos kérdést nyitva hagy. A dolgozat zárata pontosan jelöli ki a kutatás további kiteljesíthetőségének irányait – egyrészt a Kassák-életmű teljességére, másrészt a magyar avantgárd kortársak ilyen keretben történő értelmezhetőségére terjeszteni ki a munkát. Az eddig elvégzett értelmezői munka azt mutatja, hogy mindkét irányban fontos új eredményeket, emlékeztető kérdéscsoportokat várhatunk a dolgozat szerzőjétől.

Értekezésében Mohácsi Balázs bizonyította, hogy a Kassák-téma kiváló ismerője, megközelítésmódja pedig releváns és egyben kifejezetten aktuális. Az értekezés, illetve a szerző eddigi tudományos munkásságának ismeretében a leghatározottabban javaslom számára a PhD-fokozat megítélését.

Kolozsvár, 2019. 12. 16.

Dr. Balázs Imre József
egyetemi docens
Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Intézet

Opponensi vélemény
Mohácsi Balázs
Formanyelvi és poétikai tendenciák Kassák Lajos költészetében
1909–1921 között
című doktori értekezéséről (PTE, 2019)

Kiváló dolgozat Mohácsi Balázsé, és nehéz helyzetbe hozza az opponenst, akinek minél több kifogást kellene felsorakoztatnia. Előrebocsátom, hogy maradéktalanul elégedett vagyok a munkával, és kisebb módosításokkal örömmel látnám publikált változatban is - és ennek megfelelően a szerzőnek javasolni fogom a doktori fokozat odaítélését. Nagy erudícióval, a szakirodalom és az elsődleges irodalom legszélesebb körének feldolgozásával, innovatív, eredeti és érdekes koncepcióval megírt munka, amely ha szélesebb nyilvánossághoz jut, jótékonyan mozgathatná meg az irodalomtörténeti gondolkodást. Elemzéseiben nagyon alapos és érzékeny, számtalan remek megfigyeléssel, irodalomtörténeti megállapításaiban az eddigi eredmények méltányos kritikájával és termékeny továbbgondolásával győzi meg az olvasót.

A dolgozat első része a "Kassák Lajos pályakezdése" címet is kaphatná, ami a leghagyományosabb irodalomtörténeti címadás és témaválasztás volna (és gyakran, valljuk be, elég poros és unalmas is). Csakhogy nyilvánvaló - a szerző nyilvánvalóvá teszi - , hogy itt korszakváltásról van szó: nem azért mert Kassák nevét egy új korszakkal (iskolával? irányzattal? nyelvhasználattal? poétikával?) azonosítjuk, az avantgárdéval - hanem azért is, mert Kassák váltása (vagy átalakulása) exemplum. Példaszerű. Nem illusztrálja vagy tükrözi a korszak dilemmáit, hanem önmagában megmutatja őket; ha alaposan tanulmányozzuk, azt remélhetjük, képet kapunk arról is, hogy a kortársak hogyan érzékelték a váltást, és nekünk, az utókorban élőknek is megragadhatóbb lesz. Vagyis egyszerre történeti és interpretációs érdekű vállalkozás.

Ehhez az kell, hogy a szerző nagyon alaposan, a legapróbb részletekbe menően és szisztematikusan vizsgálja át a pályaszakasz verseit (és köteteit). Ne hagyja magát a későbbi értelmezések közhelyeitől befolyásolni, hanem szedje ízekre a szövegeket, fedezzen fel új, izgalmas összefüggéseket, és adjon értelmezést arról: melyik elem honnan és miért kerül éppen oda. Ezt a feladatot példásan oldja meg. Meggyőzően fejti fel a korai Kassák-versek rétegeit, a nyugatos maníroktól a mitológiai utalásokig, a munkásköltészet patronjaitól a köznyelvi kiszólásokig. Utánamegy annak, hogy Berzsenyi vajon hogyan, mennyiben, miért hatott erre a költészetre, hol vannak Petőfi-nyomok, és persze Ady paradox hatására is kitér.

Rendkívül meggyőző, szakirodalommal és elsődleges irodalommal egyaránt remekül alátámasztott fejezet ez, ami nagyon jól rávilágít Kassák újításainak forrásaira, az újítás jellegére és mozgására. Két apróbb hiányérzetem mégis van.

1. A szerző a *Nyugat* költészetére bőven hivatkozik, ahogyan a klasszikus magyar költészetre is - ezt könnyen teheti, mert a legtöbb olvasó ezt jól ismeri. Hiányzik azonban a Kassák indulását közvetlenül meghatározó "munkásköltészet" világának megjelenítése: hogy mit és hogyan vett át Kassák onnan, ahonnan indult, Csizmadia és köre költészetéből? Milyen volt az a köznyelv, amit először (kvázi anyanyelveként) sajátított el? Szükség volna legalább néhány idézetre, jellegzetes fordulatra, a verselés és a szóhasználat érzékeltetésére, még ha ez nyilván kevesebb élvezetet okoz is, mint Babitsot vagy Berzsenyit citálni.

2. Sokkal nehezebben megoldható, de sokkal fontosabb kérdés a szavakon, kifejezéseken (motívumokon, szószerkezeteken stb.) *túlmenő* struktúrák vizsgálata. Kassáknak - és körülötte az avantgárd mozgalom összes alkotójának - nagyon is fontos és jellegzetes sajátossága a *mondatok* különös használata. Egyrészt megérdemel pár szót a felkiáltások nagy száma (persze, sokféle jelentésben vagy funkcióval), ami talán statisztikailag is megragadható, mindenesetre a korszak olvasói és a jelenkori olvasás számára is feltűnő lehet. Másrészt ez, a mondatalakítás az egyik fontos összetevője annak a kollázs-technikának, amire a szerző is utal - egyszavas mondatokra váratlanul tekervényes mondatok, majd indulatszavak következnek, majd hétköznapi struktúrák, és ismét zaklatott, kusza szerkezetek... Le kellene írni, fel kellene tárni ezeket a hirtelen, váratlan váltásokat, mert nagyon jellemzőek. Harmadszor, az avantgárdista mondatok gyakran azzal játszanak, hogy az érvelés, a logikus magyarázat köntösébe bújnak - olyan kötőszavakkal operálnak, amelyek a logikus kapcsolódást sugallják, holott erről szó sincs (*mert, de, ezért, stb.* - emlékezetem szerint Seregi Tamás írt erről, de nem találom). Ez olykor irónia, máskor az értelmező mégis megpróbálja kikutatni a rejtett kapcsolatot. Negyedszer, a nagyon különböző és szeszélyesen változó mondattípusok azt sugallják, hogy a beszélő is megdőbbszörözdök - mintha nem egy,

hanem sok hangot hallanánk, esetleg feleselő vagy egymás mellett elbeszélő szólamokat. Vagyis: nagyon hiányzik a mondatra (vagy akár a mondatfűzésre, sőt: a verskompozícióra) történő reflexió.

A dolgozat második része ugyancsak példás, kiválóan megírt és nélkülözhetetlen irodalomtörténeti tudást elénk táró szöveg. Aról ad számot, hogy mi volt az az irodalmi (és részben képzőművészeti) környezet, amelyből Kassák és köre merített, amiről tudomást vett, amit mozgósított. Nyelvtérületek szerint szisztematikusan végigveszi mindazokat a fontosabb műveket-alkotókat, akiket Kassák lapjai közöltek, sőt részletesen belemegy egyes fordítások elemzésébe is, érzékenyen, alaposan, értően.

Anélkül, hogy kicsinyíteném a szerző érdemeit, megjegyzem: ez az önállónak is tekinthető szöveg *alapanyag*: nélkülözhetetlen, úttörő munka (hasonló alapos összefoglalást még nem láttam), de nyilvánvalóan az kellene, hogy legyen a sorsa, hogy számtalan szakértő továbbírja, kiegészíti, módosítja. Lehetne, mondjuk, részletezni a recenzeált vagy akár csak említett külföldi szerzők sorával, a képzőművészeti, sőt zenei utalások felé szélesíteni, feltárni a forrásokat (mit, honnan, milyen közvetítéssel és milyen megfontolásból) vettek át... Őrületos munka volna, és persze mindez már nem a szerző dolga. Megtette az első, nagyon fontos lépéseket. (Majd egy új, kiegészített változattól talán megtudom, hogyan került az akkor még nagyon fiatal Borges a *MÁ*-ba.)

A harmadik nagy egységről mondhatnánk, hogy az első folytatása, de mégsem egészen az. Annyiban talán mégis, hogy folytatja Kassák pályáivének végigkísérését - a húszas évekkel - , ámde itt nem az a kérdés, hogy mit és hogyan vesz (és alakít) át Kassák a korszakból és elődeitől, hanem az ekkor keletkezett Kassák-szövegek sajátos (megváltozott) jelhasználata foglalkoztatja. Vagyis: ebben a részben a módszer hangsúlya az inherens (szövegeken belüli) vizsgálódás, nem a kívülről jövő hatások felmérése. Kicsit iskolás, hogy a számozott verseket egyenként veszi sorra, mintha ritkán vállalkozna arra, hogy általánosabb kijelentésekkel fogjon egy több szöveget, inkább ahhoz ragaszkodik, hogy minden egyes versről külön-külön tegyen megállapításokat - de az értelmezések itt is rendkívül elmélyültek és találékonyak. A maga módján ez éppolyan külön "kézikönyv", mint az előző két rész: nélkülözhetetlen bevezető a 20-as évek Kassákjának olvasásába.

Itt ismételném azt a hiányérzetemet, amit az első résszel kapcsolatban fogalmaztam meg. Jó volna, ha szó esne a Kassák-mondatokról - változtak-e (és mennyiben) az első három kötethez képest? Ha igen, mi ennek az iránya és mi az oka? A deszemiotizációhoz nagyon is

kapóra jönne ennek a felvetése: a jelentéstulajdonításban (vagy ennek csődjében) nagy szerepet játszhatnak azok a gesztusok (vagy egyenesen gesztikulációk), amelyeket a mondatformálás sugall: hogy a szerkezet voltaképpen kiürül, elveszíti "tartalmát", marad ehelyett a felhívás, kétségbeesés, örömujjongás vagy érvelés mozdulata, gesztusa, jele (a mondat szerkezetében), mint keret, ami üres, hiányos: s ez teremti meg azt a beszélőt (vagy annak árnyképét), aki éppen így ágál.

A Kassák első alkotói korszakát feldolgozó disszertáció gondos, alapos, eredeti munka. Stílusa gáncstalan, szerkezete áttekinthető és tökéletesen indokolt. Irodalomtörténetileg rendkívül értékes (későbbi munkák alapanyagaként is, de önmagában is), elemzései példásak - újszerűek, érdekesek, követendőek. Ismétlem, hogy könyv formában is alkalmas volna a publikálásra, és érdemes is volna megpróbálni - sokat segítene az újra meg újra elsüllyedő és megint előkerülő Kassák-mű értékelésében.

Végezetül, összefoglalóul: Mohácsi Balázs doktori értekezését a legteljesebb meggyőződéssel ajánlom megvitatásra, és nincs kétségem afelől, hogy kiérdemelte a doktori címet.

2020.01.11.

Kálmán C. György

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Válasz az opponensi véleményekre

Legelőször is szeretném megköszönni opponenseimnek, Balázs Imre Józsefnek és Kálmán C. Györgynek dicsérő, biztató szavaikat, s még inkább a kutatás továbbgondolására, kiegészítésére készítő észrevételeiket és bírálataikat. Meg kell mondanom, disszertációm legfeljebb részeredménynek tekintem – egy egyszer talán elkészülő monográfia első felének vagy inkább harmadának csupán. Ám mivel mindkét bírálóm felveti a publikálás ötletét, s mivel észrevételeikre így a legkönnyebb válaszolni, a következőkben eljátszom a gondolattal, hogy nekiállok kiadásra előkészíteni a szöveget.

Legelőbb Balázs Imre József hiányérzetét igyekeznék csillapítani egy olyan kontextualizáló tanulmánnyal, amely különféle modernség- és avantgárdelméleteket is alapul vesz, természetesen nem csak magyar írásokat, s ezzel (is) nemzetközi kontextusba helyezi a kutatást. Sokáig úgy terveztem, hogy egy ilyen fejezet lesz a disszertáció első része. Ám a vizsgált igen méretes szövegtörzs – ami a költői életműnek talán mindössze egynegyede – rám dőlt a terjedelmes magyar szekunder irodalommal együtt, maga alá temetett, hogy csak hosszú elemzésfutamok által tudjak szabadulni, ha szabadultam egyáltalán. Ebből az is következett, hogy a megnyúlt elemző részekben gyakran kifejtettem olyan dolgokat, amelyeknek ebben a hipotetikus alapozó fejezetben (is) lett volna helye, s aztán dominóelvszerűen: a disszertáció növekvő terjedelme és a menet közben folyamatosan elő-előhozott elméleti megfontolások egyre valószínűtlenebbé tették, hogy ez a fejezet elkészül. Most úgy látom, ha nekiállnék ennek a résznek, csupán előtanulmány lehetne, amelynek a belátásait aztán hasonlóan kellene beleírom a már elkészült szövegbe, hogy megmaradjon a kronologikus-monografikus ív. A másik ok, amiért a kelleténél talán kevesebb szintetizáló igényű modernség- és avantgárdelméletet használtam az, hogy bár több ilyen munkát ismerek többé vagy kevésbé elmélyülten, mint amennyi a disszertációból látszik, ezek kapcsán gyakran azt éreztem, hogy a kassáki avantgárdra csupán nagyon absztraktnan alkalmazhatók. A magyar szakirodalomban is azt tapasztaltam, hogy nemegyszer megkérdőjelezhető eredményeket szül a magyar avantgárd nemzetközi kontextusba helyezése: Deréky Pál a vegytiszta olasz futurizmussal méri a '10-es évek Kassákját, Kulcsár Szabó Ernő és követői a dadaizmus két csúcsát, a *Gadji beri bimbát* és az *Ursonatét* teszik meg etalonnak – s a kassáki avantgárd, amely a kezdetektől az izmuspluralizmust hirdette, ezekhez viszonyítva rendre alulmaradt. (Akiket pedig talán jobban lehetett volna például a dadaizmus nyugati mércéjével mérni, Barta Sándort vagy Palasovszky Ödönt, azokról kevés szó esett.) Az volt tehát a kezdő hipotézisem, hogy szoros szövegolvasással magukból a szövegekből kell kiindulnom, nem

pedig már kész elméletek alapján megmérni a Kassák-életművet. De való igaz, hogy a kutatás következő lépcsője a Kassák-líra, illetve a magyar avantgárd nemzetközi elméleti kontextusba helyezése – ám még meg kell találnom a módját, hogy ezt ne normatívan hajtsam végre.

Mindazonáltal hadd köszönjem meg opponensemnek, hogy e hiányosságra rávilágított, s ezen túl azt is, hogy a *Korunk* szerkesztőjeként bizalmat szavazott, s felkért szerzőnek a 2020. februári tematikus avantgárd-lapszámba. Az oda megírt tanulmányban ugyanis *A ló meghal a madarak kirepülnek* nemzetközi kontextusáról értekeztem röviden. Ezzel egyfelől a mindkét bírálóm által kedvezően megítélt nemzetközi transferekkel foglalkozó fejezetben megkezdett munkát folytattam. Másfelől az ott – a disszertációban vázoltaknál alaposabban – feltárt Kurt Schwitters-párhuzam felismerései révén azt tervezem, hogy közvetlen folytatásként egy a Kassák opus magnumának dadaista humorára fókuszáló elemzést készítek. Ehhez többek között éppen Balázs Imre József hasonló nemzetközi horizontú kutatásai lesznek segítségemre. Ám a lényeg, hogy a *Korunk*nak készített írás munkálatai során több újabb külföldi tanulmány is látóterembe került, amelyeket a későbbiekben mindenképpen fel fogok használni.

Hogy egy konkrétan is hiányolt szakirodalmi tételről külön is szóljak: Peter Bürger alapvető tanulmányára sajnos valóban kevésbé támaszkodtam. A már említett fenntartásaim miatt nem volt azok között a fontosabb szövegek között, amelyekhez rendszeresen visszatértem. Hiszen csupán fenntartásokkal lett volna alkalmazható, mivel hangsúlyait a futurizmus, a dadaizmus és a szürrealizmus irányzataira helyezi, s a nyugati, francia és német polgári társadalomra alkalmazva dolgozta ki elméletét. Ezzel szemben a magyar avantgárdban az expresszionizmus (aktivizmus)–dadaizmus–konstruktivizmus csapásirány volt az erősebb, arról nem beszélve, hogy a magyar modernség újabb és újabb irányzatai igencsak feltorlódva követték egymást a 20. század elején – ez szintén igencsak egyedítette Kassákék pozícióját az akkori irodalmi térben, a hatás, a határiszony, a követés és a szembefordulás más mintázatai alakultak ki. S persze a magyar avantgárd jóval politikusabb is volt a nyugatinál, alakulása összefonódott a baloldali munkásmozgalmakkal, a fő ágensei is a munkásosztályból kerültek ki vagy olykor baloldali meggyőződésű osztályelhagyó polgárok voltak (például György Mátyás, Déry Tibor, Vas István). Mindazonáltal szükséges lett volna figyelembe vennem, Adorno nyomán mit ír Bürger a szerves és a szervesen műalkotásról, valóban segítségemre lett volna a kifogásolt spekulatív gondolatmenet során, ha a szerves és szervesen műalkotás, illetve az avantgárd különböző fázisaiban megváltozó jelhasználat értelmezésekor, a különféle szerveslenségek elkülönítésekor számolok a befogadói aktivitás jelentőségével. Ezt a részt mindenképpen át fogom dolgozni.

Ami az egyéb szakirodalmi javaslatokat, Dobó Gábor és Suhajda Péter írásait illeti, köszönöm Balázs Imre Józsefnek, hogy felhívta rájuk a figyelmemet. Dobó – elsősorban folyóirat-történeti – kutatásait távolról követtem, de az elkerülte figyelmemet, hogy időközben elkészült a disszertációjával. Azt mindenesetre némi megnyugvással látom, hogy Dobó sem gondol gyökeresen mást a kassáki avantgárd és az olasz futurizmus viszonyáról – ám az már roppant érdekes újdonság számomra, mikor a korabeli sajtó alapos kutatásából levezeti, hogy a futurizmus nem egyszerűen gyűjtőfogalma volt azoknak a törekvéseknek, amelyeket későbbi fogalommal avantgárdnak szoktunk nevezni – miként azt Deréky Pál állítja –, hanem a magyar újművészeti törekvések diszkreditálására évtizedeken át tudatosan és tendenciózusan használt bélyeg. S köszönöm opponensemnek, hogy felhívta figyelmemet Suhajda további tanulmányaira a témában, nem ismertem őket. Átolvasva az *Eposz Wagner maszkjában* kötetéről szóló elemzését úgy látom, Suhajda az avantgárd hagyománykezelése kapcsán egyfelől a százéves babitsi gondolatot mondja újra, miszerint nincs művészet hagyomány nélkül, másfelől a mellett a például Deréky Pál, illetve Kulcsár Szabó Ernő által kifejtett felfogás mellett érvel, miszerint Kassák a '10-es években nem volt képes levetkőzni Ady, illetve a *Nyugat* hatását. Én ezzel szemben Kassák körének úgynevezett hagyománytagadását pusztán provokatív retorikával előadott kánonrevízióknak látom – mindenekelőtt azért, mert a bevett avantgárdelméletekkel szemben a vizsgált költői és szerkesztői gyakorlat erre enged következtetni.

Köszönöm Balázs Imre Józsefnek azt is, hogy figyelmeztet, a „hirdető óda” fogalma eredetileg Radnóti Miklós nagyszabású Kassák-tanulmányából származik, amire természetesen Aczél Géza is hivatkozik. Sajnos az ilyen apróbb hibákban mutatkozik meg, hogy nem mindig tudtam hatékonyan átlátni a kiterjedt szekunder irodalmat. Vagy ha átláttam is, valamiért – ezek szerint helytelenül – nem tartottam fontosnak jelezni ezt az összefüggést. De javítani fogom. S azt is megígérem, hogy a jövőben kezem ügyében tartom az *Értelmező kéziszótárt* és az *Idegen szavak szótárát*. A lárva szó értelmezése kapcsán csak annyit mondhatok melegséggel, hogy a jelek szerint túl élénk a fantáziám: miután nagy részletességgel láttam magam előtt a lárva lassúságával csorduló könnyeket az arcon, fel sem merült bennem, hogy valami másról legyen szó, pedig most már látom, a szó e régies jelentésében például Adynál és Tóth Árpádnál is előfordul, vagyis a korban ez még közkeletű használata lehetett a szónak.

Balázs Imre József bírálatában azt is felveti, hogy a Kassák-versek filológiájának nem szenteltem kellő figyelmet. Valóban nem a filológiai kutatás volt dolgozatom fókuszában, ám ahol jelentőségét láttam, például a számozott költeményeknél, (hasonló módszerrel, ahogy

Deréky elemezte a 70-es számú költeményt) összevettem a folyóiratbeli és a kötetbeli változatot, vagy például a *MA* hirdetései alapján jeleztem, hogy az *Összegyűjtött versekben* hibásan 1918-ra datált *Hirdetőszloppal* kötet valójában 1919 nyarán látott napvilágot. Mindez természetesen nem ment fel a bírált mulasztásom alól. Az igazat megvallva nem is értem, hogyan nem térhettem ki arra, hogy Kassák átírta a mottó utolsó két sorát, hiszen lényegében ellenkezőjére fordítja a szakaszt: „vágyteli tűz”-ből „tűzteli kín” lesz. Az átdolgozott változatban ezt mindenképpen javítani fogom.

Mindkét bírálóm megemlíti, hogy a *Nyugat* költészetét kissé egyszerűsítve állítom szembe a kassáki avantgárral, noha megengedik, ez szükségszerű. Nem tudok velük vitatkozni. A magyar avantgárd aprólékosabb elemzésekor egyszerűbb volt a nyugatos modernséget tipizálón, tehát egyszerűsítón felhasználni az interpretáció során. Más jellegű kérdéscsoportok természetesen más módszereket is követeltek volna. Így azonban a nyugatos líra legfőbb alkotóinak kanonizálódott képéből indultam ki: a jelzőket kitüntető, kifinomult formakultúrájú, a századutó-századforduló gondolati-poétikai fejleményei által meghatározott, kiterjedt hagyománytudatról árulkodó esztétizmusból. Ez egyébként nagyjából egyezik a Kassák-kör *Nyugat*-képével. Ha nem így jártam volna el, részletesebben kellett volna számot vetnem a nyugatos költők egymástól is különböző életműveinek belső rétegzettségével, mindenekelőtt például Babits háborús verseivel, amelyek Rába György szerint egyaránt értelmezhetők az expresszionizmus formanyelve és a pindaroszi ditirambus antik hagyománya felől. (Ennek eklatáns esete, hogy Franz Pfemfert Horvát Henrik fordításában beválogatta a *Das Aktionsbuch*ba Babits *Fortissimo* című versét.) Úgy éreztem, erre és a hasonló momentumokra elegendő utalni csupán, a Kassák-olvasást szétfeszítő kitérő lenne az ilyen esetek tárgyalása. E kérdésirányok kifejtésére inkább egy a magyar modernséget általánosabban vizsgáló tanulmányban lenne lehetőség. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a nyugatos költők műveit mindig hasznos kontrasztanyagként használni, nem kizárt, hogy a jövőben – ha nem is átfogó igényvel, de – bővülni fog ebbe az irányba az elemzésem. Hiszen például a '30-as évek kassáki klasszicizálódását, illetve a Kassák-körben lezajlott változásokat érdemes a babitsi újklasszicizmus programjának, a Kosztolányi *Meztelenül* kötetében megjelenő szabadvers-költészetnek, illetve a népi–urbánus vitának a kontextusában szemlélni.

Áttérve Kálmán C. György észrevételeire, talán onnan kell kezdenem a válaszadást, hogy legalább egyszer már Takáts József is szóvá tette: több szaktársammal együtt inkább lennék

hedonista olvasó, nem pedig kényszerolvasó, ahogy azt a szakmánk követelné. Bár bízom benne, hogy az elmúlt években fejlődtem e tekintetben, az tény, hogy a munkásköltészet ingoványosabb terepére nem merészkedtem be. De ígérem, hogy a disszertáció könyvvé alakításakor erre is sort kerítetek.

Igencsak gondolatébresztő, amit bírálóm az avantgárd mondatok megkomponáltsága kapcsán mond. *Szabadvers-változatok Kassák Lajos korai költészetében* című MA-szakedolgozatomban érintettem a témát. Újra átfutva ezt a régi írásomat, azt látom, hogy főleg a versek tördelésének funkcióival foglalkoztam, de a verssorok és a tagmondathatárok egybeesését vagy éppen a soráthajlásokat is taglaltam. Ezek a megfigyelések azt mutatták, hogy az avantgárd versben a szakasz egy gondolategység, nemegyszer egy versmondat is, amelyet változó számú és szótagszámú sorok alkotnak, s e sorok általában igazodnak a tagmondathatárokhoz. Tehát itt is kimutatható a francia századforduló úgynevezett versválságának egyik legfontosabb tünete: a kötött versstrofika felbomlása. Ugyanakkor bírálómnak igaza van abban, hogy a versmondatok belső, illetve egymást követő sorozatuk – mondjuk úgy – külső komponáltságának vizsgálata árnyalhatná például az egyes versek dinamikájának elemzését. Miképpen az alaposabb szintaktikai elemzések a versek kollázsesztétikájának jobb értését szolgálhatnák. Tandori Dezső az *Újraolvasó*-beli írásában röviden kitért a számozott költemények kötőszó-használatának jelentőségére, felhívva rá a figyelmet, hogy ezek a mondattani kapcsok szervezik pszeudo-logikus rendbe az egyébként disszonáns tagmondásokat. A számozott költemények vizsgált darabjait, ahol érdemesnek tűnt, ilyen fókusszal is olvastam, s terveim szerint a jövőben is alkalmaznám és elmélyíteném ezt az elemzési szempontot (visszamenőleg kiterjesztve a '10-es évek verseire is), hiszen ahogy Tandori is rámutat, a költői tekhné nagysága olykor nem a harsányabb megoldásokban mutatkozik meg.

Ennek kapcsán érdemes válaszolnom arra, hogy Kálmán C. György kissé iskolás módszernek nevezi, hogy az első tizennyolc számozott költeményt egyesével sorra veszem – igaz, eltérő terjedelemben és alaposással. Észrevétele mindenestre jogos. Könyvváltozatban természetesen érdemes lenne határozottabban szelektálni az elemzett versek között – nemcsak a számozott költemények körében, hanem az előző kötetek anyagában is. Amiért – egyelőre – mégis szükségesnek tartottam akár csak egyetlen bekezdés erejéig is megemlíteni az első tizennyolc számozott költeményt, annak két oka van. Egyfelől bár a magyar avantgárd recepciójában a '20-as évek kitüntetett időszak, valójában nagyon kevés számozott költemény rendelkezik átfogó elemzéssel, ehelyett van legfeljebb egytucatnyi a száz versből, amelyekre a tanulmányok hivatkoznak, s általában ezeknek is megvan az a néhány sora, amit visszatérően

idézni szoktak. Amikor tehát azt tűztem ki munkamódszerül, hogy legalább egy bekezdést mindegyik versről írok, a recepciónak ezt a szerencsétlen sajátosságát kívántam ellensúlyozni. Másfelől abban bízom, a rövidebb feljegyzések is hasznosnak bizonyulhatnak a későbbi szintetizáló munka folyamán. Tehát ez az iskolás módszer is annak a későbbiekben főszerű jel, hogy a beadott dolgozat nem egy befejezett, hanem egy félbehagyott kutatás (rész)eredménye.

Végezetül hadd foglalkozzak röviden azzal a kérdéssel, amellyel talán nem itt kellene, de ez izgat a legjobban. Valóban különös ugyanis, hogy a minden (világ)sikere előtt álló, éppen csak huszonegy-két éves Jorge Luis Borges egy rövid verse Gáspár Endre fordításában megjelent a *MA* 1921. szeptember 15-i lapszámában. Ahogy két nem túl régi angol nyelvű Borges-monográfiában (Tim McNeese: *Jorge Luis Borges*, Chelsea House Publishers, New York, 2008 és Jason Wilson: *Jorge Luis Borges*, Reaktion Books, London, 2006.) utánajártam, az derült ki, hogy a tinédzseréveit Svájcban, a kora huszas éveit pedig Spanyolország különböző pontjain (Barcelonában, Mallorcán, Sevilleben és Madridban) töltő Borges tájékozódott az európai avantgárdban. Megismerkedett a német expresszionizmussal, ám a zürichi dadát nem nézte jó szemmel, öntetszelgő magamutogatásnak tartotta, és távolságtartón viszonyult az ekkoriban Párizsban és Madridban tevékenykedő chilei Vicente Huidobro creacionismo irányzatához is. Ám ami a legfontosabb, mivel közös nevező a legtöbb európai avantgárd törekvésben: nagy hatással volt rá Walt Whitman költészete, amit érdekes módon előbb német fordításban ismert meg. Spanyolországban bizonyítottan mozgott ultraista, tehát avantgárd körökben. E környezetben születtek meg a *Vörös zsoltárok* című gyűjtemény versei, melyeket az orosz forradalom (jóllehet, az ifjú Borges legfeljebb futólag volt a bolsevizmus híve), a testvériség és a világbéke eszméje ihletett. Mielőtt 1921 tavaszán Borges visszatért volna családjával Argentínába, megsemmisítette ezeket az írásait, ám a folyóiratokban megjelent darabok természetesen afféle Borges-apokrifokként fennmaradtak. Az oroszos-kommunista-pacifista tematikának, illetve a whitmanes poétikának kétségkívül fel kellett keltenie Gáspár Endre figyelmét. Ám mindez sajnos azt is jelenti, hogy nincs szó eddig ismeretlen Bécs–Buenos Aires-tengelyről, sem arról, hogy Gáspár felismerte volna a későbbi argentin mester tehetségét. A valódi kérdés, hogy vajon milyen csatornán juthatott el a vers Gáspárhoz. Egyelőre nem lehet ugyanis tudni, hogy eredetiben vagy közvetítő fordításban talált-e rá a szövegre. A számos nyelvből fordító Gáspár egyik fő területe a spanyol irodalom volt, elképzelhető, hogy voltak közvetlen kapcsolatai. Ám az se lenne példátlan, ha közvetítéssel, az európai avantgárd folyóiratok hálózatán keresztül jutott volna el a *MA*-hoz a vers.

Végezetül ismét köszönöm opponenseimnek észrevételeiket, amelyekkel lehetőséget teremtettek, hogy egyelőre csupán e válaszban, de pontosíthassam és kiegészíthessem disszertációm pontatlanságait és hiányosságait. Bízom benne, hogy kielégítően sikerült nekik választ adnom.

Pécs, 2020. február 7.

Mohácsi Balázs

Szakmai önéletrajz

Egyetemi végzettség

- (2014–2017): PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola [a disszertáció munkacíme: Poétikai és formanyelvi tendenciák Kassák Lajos költészetében, témavezető: Mekis D. János]
- (2012–2014): PTE BTK magyar nyelv és irodalom MA, modern magyar irodalom szakirány [szakdolgozat: Szabadvers-változatok Kassák Lajos korai költészetében, témavezetők: Mekis D. János és Szolláth Dávid]
- (2009–2012): PTE BTK magyar nyelv és irodalom BA, irodalomtudomány szakirány [szakdolgozat: „A tárgyatok akarok lenni”. A szubjektum és a tárgy viszonya, a pontosság eszménye Krusovszky Dénes költészetében, különös tekintettel az *Elromlani milyen* kötet verseire, témavezető: Mekis D. János]

Szakmai tapasztalat, szakkollégiumi tagság

- a PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégiumának tagja: 2012 januárjától 2014 márciusáig
- *Jelenkor* folyóirat
  - gyakornok: 2013 februárjától 2014 júniusáig
  - főállású munkatárs (TÁMOP-pályázattal): 2014 júniusától 2015 szeptemberéig
  - félállású munkatárs, a *Jelenkor Online* szerkesztője: 2015 szeptembere óta
  - szerkesztő: 2018 szeptembere óta
- *Versum* online folyóirat, szerkesztő: 2016 márciusától

Nyelvtudás

- német C1 (DSD)
- angol B2 (Pitman)

Konferenciaszereplések

- „A tárgyatok akarok lenni”. *Vizsgálódások a Telep és Krusovszky Dénes költészetében*, A Kerényi Károly Szakkollégium Konferenciája, Pécs, 2012. 04. 26.

- „A tárgyatok akarok lenni”. *A szubjektum és a tárgy viszonya, a pontosság eszménye Krusovszky Dénes költészetében, különös tekintettel az Elromlani milyen kötet verseire*, PTE BTK KTDK, Pécs, 2012. 04. 20. (eredmény: 2. helyezés az Irodalomtudomány I. szekciójában)
- *Az „új komoly” poétikáról. Jegyzetek a fiatal magyar költészet egy jelentősnek tűnő irányzatához*, XI. VMTDK, Szabadka, 2012. 11. 17.
- „Mint egy tárgy”. *A Telep-csoport poétikájáról és Krusovszky Dénes pontosság-eszményéről*, XXXI. OTDK, Debrecen, 2013. 04. 04.
- „Ez az utolsó beöntés a szeretet előtt”. *Alkalmi magyarázat(ok) Nemes Z. Márió költészetéről*, Kerényi 20 Konferencia, Pécs, 2013. 05. 07.
- *Kassák-problémák – az 1930-as évek, Korszakok, műfajok problémák – a PTE BTK Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék és a Kerényi Károly Szakkollégium konferenciája*, Pécs, 2015. 03. 21.
- „Kong a gong”. *Napmetaforák Kassák Lajos korai költészetében*, Leírás – A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Összehasonlító Irodalomtudományi Tagozatának (ICLA magyar tagozat) és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékének komparatiztikai konferenciája, Pécs, 2017. 11. 17.
- „Elsüllyedt dal”. *Címszavakban Reiter Róbert költészetéről és a magyar történeti avantgárról*, Kerényi Konferencia MMXVIII, Pécs, 2018. 05. 19.

Publikációs jegyzék

- ÁGOSTON, Z., GÖRFÖL, B., MOHÁCSI, B., NÉMETH, D., SCHELHAMMER, Z., AND SZOLLÁTH, D. 2013. *Annona Nova 2012*. PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, Pécs.
- GÖRFÖL, B., MOHÁCSI, B., SZOLLÁTH, D., PÁLFY, E., AND VARGA, I. 2012. *Annona Nova 2011*. PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, Pécs.
- MOHÁCSI, B. 2012. Sarkig tárt boldogtalanság. *BÁRKA: IRODALMI MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT* 20, 6, 107–108.
- MOHÁCSI, B. 2013a. Különbözni mindenáron. *JELENKOR: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT* 56, 7–8, 831–836.
- MOHÁCSI, B. 2013b. „Rétegei tiszták, alján a szennyeződés érintetlen”. *BÁRKA: IRODALMI MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT* 21, 3, 103–105.
- MOHÁCSI, B. 2014a. Kék álmok, maszatos fény. *Apokrif: irodalmi folyóirat* 7, 4, 59–64.
- MOHÁCSI, B. 2014b. „Ez vagyok én”. *MŰÚT: IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 47, 71–73.
- MOHÁCSI, B. 2014c. Valamilyen valami. *MŰÚT: IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 46, 83–85.
- MOHÁCSI, B. 2014d. Egy generáció nevében. *Jelenkor Online*, <http://www.jelenkor.net/visszhang/268/egy-generacio-neveben>.
- MOHÁCSI, B. 2014e. Egy széttartó életmű kisebb töredékei. *JELENKOR: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT* 57, 7–8, 919–923.
- MOHÁCSI, B. 2015a. Dárdás április. *JELENKOR: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT* 58, 4, 409–413.
- MOHÁCSI, B. 2015b. Holtomig együtt. *JELENKOR: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT* 58, 12, 1317–1321.
- MOHÁCSI, B. 2015c. Radikális hibriditás : (Nemes Z. Márió: A hercegprímás elsírja magát). *MŰÚT: IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 60, 67–72.
- MOHÁCSI, B. 2015d. Szép meddőhányóhegyek. *ESŐ - IRODALMI FOLYÓIRAT* 18, 4, 92–95.
- MOHÁCSI, B. 2015e. Az emlékezés hideg bugyraiban. *MŰÚT: IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 52, 63–69.

- MOHÁCSI, B. 2015f. Nem ugyanaz. *BÁRKA: IRODALMI MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT* 23, 3, 105–107.
- MOHÁCSI, B. 2015g. Uram, a frivolitás. *Jelenkor Online*, <http://www.jelenkor.net/visszhang/403/uram-a-frivolitas>.
- MOHÁCSI, B. 2015h. El nem mesélt történetek. *JELENKOR: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT* 58, 1, 96–101.
- MOHÁCSI, B. 2015i. Különbözni mindenáron. In: *Világtalanul?*. 107–117.
- MOHÁCSI, B. 2016a. “Rozsdás város a történelem.” In: *Turista és zarándok*. 217–227.
- MOHÁCSI, B. 2016b. A csorbagyözöségről. *HÉVÍZ* 24, 4–5, 479–486.
- MOHÁCSI, B. 2016c. Három profi: a veterán, a filológus és a méregkeverő. *MŰÚT: IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 57, 78–84.
- MOHÁCSI, B. 2017a. „Új csillagok gyúltak a vízen”. *JELENKOR: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT* 60, 2, 220–225.
- MOHÁCSI, B. 2017b. „lettem a dac, mi az égre dörömböl”. *TISZATÁJ: IRODALMI MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALMI FOLYÓIRAT* 71, 12, 6–18.
- MOHÁCSI, B. 2017c. Csalogányt boncolni. *MŰÚT: IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 2017, 64, 64–69.
- MOHÁCSI, B. 2017d. Vérturkász az álmok útján. *ALFÖLD: IRODALMI MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 68, 4, 94–98.
- MOHÁCSI, B. 2018a. „örökké fogunk élni mint az elektromos hullám”. *ALFÖLD: IRODALMI MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 69, 1, 112–120.
- MOHÁCSI, B. 2018b. „én Noé szeretnék lenni” (Kemény István: Nílus). *MŰÚT: IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 3, 96–98.
- MOHÁCSI, B. 2019a. A hasonlatok tragédiája. *JELENKOR: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT* 62, 2, 238–244.
- MOHÁCSI, B. 2019b. “Emberhez méltón élni.” *JELENKOR: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT* 62, 9, 994–999.
- MOHÁCSI, B. 2019c. Kong a gong. *BÁRKA: IRODALMI MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT* 27, 4, 102–108.
- MOHÁCSI, B. 2019d. Szilánkok az üvegtüstben. *ALFÖLD: IRODALMI MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT* 70, 2, 105–111.
- MOHÁCSI, B. 2020. A fogyasztói identitás poétikája. *JELENKOR: IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT* 63, 1, 95–99.